

ELS «SERVI» DE LA GRAN PROPIETAT ALS SEGLES VI-IX. UNA PANORÀMICA EUROPEA

JOSEP M. SALRACH

L'opinió tradicional i més comunament admesa a casa nostra és que durant els segles III-V l'esclavitud rural va deixar de ser la modalitat d'explotació dominant. La fi de les conquestes romanes, que van fer minvar les fonts de proveïment d'esclaus, els càlculs econòmics dels amos i el procés de ruralització, que va enxiquir el mercat (mercat urbà sobretot), en devien ser els responsables principals. Se suposa que els grans propietaris esclavistes difícilment podien plantar cara al problema de la reproducció de la mà d'obra servil estimulants la reproducció en granja i, com que l'aportació d'esclaus (captius de guerra) pel mercat fallava, els havia de ser més rendible deixar en mans dels mateixos esclaus la pròpia autoreproducció. El procediment emprat hauria estat el «casament», és a dir, l'establiment dels esclaus en unitats de producció de caràcter familiar i transmissibles hereditàriament, on els *servi* es reproduirien, treballarien la pròpia terra i, amb el producte obtingut, menjarien, sembrarien i pagarien una renda a l'amo. Una llarga tradició historiogràfica europea ha confrontat esclavitud i casament per concloure, també, que el canvi va ser una opció intel·ligent dels amos, que van descobrir que els treballadors sotmesos a renda, com que treballaven una terra pròpia, s'esforçaven més i resultaven més productius que els esclaus, que treballaven terra aliena. D'aquesta manera, com que des de la fi de l'imperi romà el sistema social a l'Occident s'hauria basat en l'existència d'una capa majoritària de treballadors de la terra que pagaven rendes a una classe monopolística de grans propietaris, de fet, ja es podria parlar de feudalisme des de cap al segle V. I el quadre es completa amb la idea d'un anivellament i una homogeneïtzació de les classes agràries: a la base, el casament hauria ascendit els esclaus a la categoria de semillures i, més amunt, els *coloni* i els petits propietaris, oprimits i arruinats pel fisc, haurien caigut en una dependència més gran dels poderosos, baixant cap a la semilibertat. Vells esclaus i antics pagesos es devien trobar així barrejats en la nova categoria dels serfs.¹

Afanyem-nos a dir que el diagnòstic, globalment considerat, i a llarg termini, ens sembla vàlid, però amb matisacions i correccions importants. La reproducció de l'esclavitud en granja no era una novetat del baix imperi, sempre s'havia practicat, si més no com un complement de la compra d'esclaus (captius de guerra o capturats en ràtzies) al mercat. Ara es tractava d'invertir els termes. L'enxiquiment del mercat feia certament innecessària la gran producció esclavista i,

1. Sobre els problemes de fons de l'esclavitud antiga i medieval, és de gran interès l'anàlisi de Pierre Docks, *La libération médiévale*, París, Flammarion, 1979.

per tant, probablement aconsellava reduir el nombre d'esclaus d'explotació directa, però no necessàriament extingir-los: hi seguia havent grans necessitats de consum (famílies aristocràtiques de molts membres; corts reials, comtals i episcopals; grans monestirs, etc.), que es podien satisfer millor amb l'explotació directa que no amb la renda. Els tinents del feudalisme segurament eren més productius que els esclaus de la *villa* esclavista, però és força possible que els esclaus fossin més rendibles que no pas els tinents; i el que interessa l'amo és l'ingrés final, és a dir, la renda *efectiva* o producte net. No ens sembla correcte, doncs, parlar amb simplicitat de càlculs intel·ligents dels amos quan no es fa distinció entre productivitat i rendibilitat, i, en tot cas, no és admissible ignorar les resistències dels esclaus a l'explotació que rossegaven llur productivitat. El casament, per tant, si fos el resultat de càlculs intel·ligents dels amos, seria de càlculs sobre molts factors, entre els quals, i en primer lloc, hi havia la resistència secular a l'explotació, que en rebaixava els profits. Finalment, hi ha la qüestió dels ritmes en la transició de l'esclavisme al feudalisme, que ignorem quan es dona per consumat el procés de canvi ja en el segle v.

Perquè aquesta cronologia pogués ser acceptada sense reserves, s'haurien de resoldre les objeccions que les fonts hi posen. Fonts del baix imperi, com Salvià de Marsella i Sidoni Apol·linar. Salvià explica que entre les classes populars, oprimides pels poderosos i per l'Estat, s'esdevenen dues menes de reaccions: la fugida cap als territoris que controlen els bàrbars i els bagaudes, on troben la llibertat que no troben entre els romans, i la recerca de protecció entre els grans terratinents, que, de fet, se n'aprofiten per transformar-los en esclaus.² Sidoni Apol·linar, per la mateixa època, parla de grans dominis cultivats per esclaus a la Gàl·lia.³ Un bon coneixedor de les fonts d'aquest període, Moses I. Finley, considera, certament, la decadència de l'esclavitud antiga en el baix imperi, però accepta l'existència de masses d'esclaus als camps d'Occident encara en el segle v.⁴ I el que és més interessant per a nosaltres és que les fonts posteriors, d'època germànica, com Gregori de Tours (segle vi), corpus legislatius, polítics, *libri traditionum* i documents de la pràctica quotidiana (testaments, vendes, donacions), mostren que les masses servils van existir encara durant tota l'alta Edat Mitjana, efecte tant de la reproducció en granja com de la venda i del repartiment de captius de guerra. Però es tractava d'esclaus o de serfs? Eren homes sotmesos a explotació directa, esclavista, o indirecta, renda? Tenien un paper essencial o només secundari en el procés de producció?

En un cèlebre article pòstum, inacabat, «Comment et pourquoi finit l'esclavage antique?», Marc Bloch (m. 1944) es preguntava pel destí de les masses esclaves de tradició antiga durant l'alta Edat Mitjana.⁵ I, el 1984, Pierre Bonnassie, en un altre article cèlebre, «Survie et extinction du régime esclavagiste dans l'Occident du haut Moyen Âge», hi tornava per sostenir que el règim esclavista va sobreviure fins cap a l'any 1000.⁶

2. SALVIÀ, *De gubernatione Dei*, V, 5, 8, 9 (SALVIÀ DE MARSELLA, *Oeuvres, sources chrétiennes*, ed. G. LAGARRIGUE, t. 176 i 220, París, Les Éditions du Cerf, 1971 i 1975, 2 t.).

3. SIDONI APOL·LINAR, *Epistolage*, II, II, 2 pp. 45-53 (SIDOINE APOLLINAIRE, *Poèmes et lettres*, ed. A. LOYEN, París, 1961-70, 3 t.).

4. MOSES I. FINLEY, «La decadència de la esclavitud antiga», a *Esclavitud antiga e ideologia moderna*, Barcelona, Crítica, 1982, pp. 160-194.

5. MARCH BLOCH, «Comment et pourquoi finit l'esclavage antique?», *Mélanges historiques*, I, 1963, pp. 261-285.

6. PIERRE BONNASSIE, «Survie et extinctions du régime esclavagiste dans l'Occident du haut Moyen Âge (ive-xie s.)», *Cahiers de Civilisation Médiévale*, t. 28, 1985, pp. 307-343.

L'article de Bonnassie ha estat criticat amb arguments marxistes i institucionalistes. Des de l'angle del marxisme se li ha retret que parli de règim esclavista examinant únicament el tracte (o, més ben dit, mal tracte) rebut pels suposats esclaus (*servi*), és a dir, la condició jurídica, sense considerar la forma d'explotació del treball en si mateixa. Segons la historiografia marxista tradicional, només es pot parlar d'esclavisme quan hi ha explotació directa efectuada per homes propietat d'un amo, i encara quan aquesta forma és la modalitat hegemònica d'explotació del treball, qüestió que certament Bonnassie no es planteja, almenys en aquests termes. Des de l'angle dels historiadors del dret i de les institucions, se li ha criticat que confon esclavitud amb dependència; i recentment Barthélemy hi ha insistit recordant que per als romans l'oposició era entre llibertat i esclavitud, mentre que a l'època medieval l'oposició era entre noblesa i servitud. La servitud es defineix, segons Barthélemy, com un estatut en què subsisteix una idea esclavista però en què les implicacions són les d'una simple dependència. El serf seria, doncs, un pagès dependent que no pateix segregació, sinó que és acceptat pels altres pagesos amb els quals viu.⁷

Idees suggestives, expressades, i això es nota, per un historiador que treballa amb documentació baixmedieval (des dels segles XI i XII), que es quan es fa realitat la coexistència no segregacionista de les diferents categories de treballadors del camp. Durant la major part de l'alta Edat Mitjana, la segregació es manté; només cal llegir els codis jurídics de les monarquies germàniques, particularment la *Lex Visigothorum*, que penalitza terriblement les unions mixtes. Es pot pensar d'aquesta duresa legal que obeeix al fet que la pràctica social començava a desgastar les bases del segregacionisme, però això no desmentiria la tesi principal, que és l'existència del segregacionisme com a fonament del sistema. Fins quan? Com ha demostrat Pierre Toubert, fins a l'època carolíngia, segurament en ple segle IX, als dominis bipartits no es va acceptar i no es va practicar el matrimoni entre *liberi* i *servi*, el qual, certament, havia de ser un pas decisiu vers l'extinció del segregacionisme i de l'esclavitud rural.⁸

Resta, però, per a tota l'alta Edat Mitjana, l'objecció de fons plantejada per un sector de la historiografia marxista i dels que participen d'alguns dels seus plantejaments. Es podria formular com a pregunta: els *servi* o *mancipia* de l'alta Edat Mitjana vivien i treballaven en tinences i pagaven rendes (renda-producte o renda-treball) o, alimentats per l'amo i sense tinença, cultivaven en règim d'explotació directa (treballs forçats) el domini senyorial?

Quan Bonnassie va escriure el seu article sobre la supervivència i l'extinció de l'esclavisme a l'alta Edat Mitjana, devia considerar historiogràficament demostrades totes dues situacions: que els segles V-X hi havia *servi casati* o *servi quasi coloni*, és a dir, tinents servils, d'explotació (més o menys) indirecta, i esclaus purs, d'explotació directa. Demostrada, per unes altres recerques, l'existència de l'esclau com a classe, el seu treball podia centrar-se, doncs, en la pervivència de la condició jurídica esclavista i en la cronologia de l'extinció de l'esclavitud rural. Les crítiques sobre el que no hi ha en aquesta recerca de Bonnassie em semblen, doncs, en bona part,

7. Dominique BARTHÉLEMY, «La mutation féodale a-t-elle eu lieu?», *Annales ESC*, 47, 1992, pp. 767-777 i «Qu'est-ce que le servage, en France, au XIe siècle», *Revue Historique*, 582, 1992, pp. 233-284.

8. Pierre TOUBERT, «Le moment carolingien (VIII-Xe s.)», a A. Burguière, C. Klapisch, M. Segalen, F. Zonabend (dir.), *Histoire de la famille*, París, Armand Colin, 1986, t. 1, pp. 333-359.

injustificades i, cosa que és pitjor, revelen ignorància sobre el que s'ha escrit els darrers anys referent a l'esclavitud rural en l'alta Edat Mitjana. Més encara: la traducció al castellà i la gran difusió d'aquest article de Bonnassie⁹ semblen haver centrat la qüestió en una simple acceptació o refús dels seus plantejaments, oblidant que hi ha nombrosos treballs, anteriors i posteriors, obra de molts historiadors que tracten del treball i de les condicions d'explotació dels *servi* en les grans propietats. El propòsit d'aquesta exposició és fer-ne una panoràmica, forçosament breu i no exhaustiva, que prendrà en consideració una sèrie de regions clau d'Europa occidental.

Pel que fa a la dominació social, la crisi de l'imperi romà i les invasions germàniques s'han de valorar amb matisos. Els moments d'inestabilitat i els circumstancials buits de poder (general o local) van ser aprofitats per molts per fer-se escàpols d'explotacions i de subjugacions, al preu, quasi sempre, de fugir. És el testimoniatge de Salvià sobre els romans que buscaven refugi entre bagaudes i germànics. En uns altres casos, les lluites van comportar la destrucció de la *villa* esclavista i l'extermini de la família dominical, amb la qual cosa *servi* i *coloni* es van poder convertir en petits propietaris, i la *villa*, en aldea. A molts desvalguts, però, la recerca de seguretat, que les institucions públiques no oferien, els portà a escollir la protecció i l'explotació de poderosos privats, seguint una vella pràctica (patrocini o encomanació) que tingué continuïtat durant tota l'Edat Mitjana. No és d'estranyar, si fem confiança a testimoniatges com el d'Hidaci, que diu que cap als anys 409-411, quan sueus, vàndals i alans van saquejar Hispània, la fam va ser tan atroç que els homes van practicar el canibalisme, les mares es van alimentar amb la carn dels seus fills i les feres van disputar l'aliment als homes.¹⁰ També és Salvià qui ens diu (ho explicàvem abans) que l'encomanació d'aquests desvalguts els convertia, de fet, en esclaus.¹¹ És probable que, a mitjà termini, aquesta direcció, l'abaixament, cap a l'esclavitud, de les condicions de vida i d'explotació de les poblacions rurals, més que la contrària, l'ascens dels *servi* cap a la llibertat, acabés prevalent. Seria la conseqüència del pacte pel poder entre les aristocràcies germànica i provincial romana que donà forma als estats successors de l'imperi romà, els regnes germànics, unes entitats polítiques que devien tenir com a primer objectiu refer les velles formes de domini i d'explotació social.

Els historiadors de l'antiguitat (Staerman, Carandini, Kolendo, Mazarino, Corbier, Vera), circumscrita la mirada a l'imperi romà, insisteixen amb tota raó en la crisi de l'antiga esclavitud rural, més o menys coincident amb la crisi del baix imperi, però molts medievalistes (G. Fournier, M. Rouche, P. Bonnassie, A. Verhulst, G. Bois, D. Hägermann, C. D. Droste) parlen, amb no menys raó, d'una restauració quantitativa i qualitativa de l'esclavitud en època germànica.

En les seves investigacions sobre l'Alvèrnia i Aquitània, dels segles v-ix, G. Fournier i M. Rouche troben enormes masses d'esclaus (*pueri, mancipia, servi, vernaculi*) en augment i

9. Pierre BONNASSIE, «Supervisión y extinción del régimen esclavista en el Occidente de la Alta Edad Media (siglos IV-XI)», a *Del esclavismo al feudalismo en Europa Occidental*, Barcelona, Crítica, 1993, pp. 13-75.

10. HIDACI, *Crònica*, 42, 46-49 (HYDACE, *Chronique, sources chrétiennes*, ed. Tranoy, París, Les Éditions du Cerf, t. 218 i 219, 1974, 2 t.).

11. SALVIÀ, *De Gubernatione Dei*, V, 8, 9.

renovació constant a causa de les guerres internes i externes.¹² Com que la població servil era més nombrosa que la lliure, els amos van poder organitzar, al més pur estil de l'antiguitat clàssica, l'explotació directa, esclavista, de les *villae*. Això no exclou, però, l'existència de *servi casati* o *servi quasi coloni*, és a dir, esclaus establerts en terres dels amos, als quals aquells lliuraven una part de la collita, uns censos o una quantitat de diner. Per a Rouche, que pensa que aquests *servi casati* eren esclaus perquè podien ser venuts amb la terra o sense i no tenien res legalment seu (ni terra, ni família, ni força de treball), tot això és estricta continuïtat del baix imperi.¹³

Fins a la invasió musulmana, la història de les poblacions rurals d'Hispània no devia ser gaire diferent. Aquí, com en general a l'Occident europeu, l'esclavitud devia assolir el seu apogeu durant el segle vi i al principi del vii, quan les lleis germàniques se'n van ocupar amb notable ferocitat i els pares de l'Església (Gregori de Tours i Isidor de Sevilla) la van justificar. La restauració de l'esclavitud va ser seguida, en la segona meitat del segle vii i al començament del viii, per una nova crisi que troba explicació en la lluita de classes i en les condicions econòmiques en què es va desenvolupar: traient partit de la feblesa demogràfica (buits de població i escassetat de mà d'obra), ocasionada per una successió de pestes, i dels probables inicis de la recuperació econòmica, molts esclaus van fugir dels dominis dels seus amos per cercar refugi en uns altres dominis on podien treballar en millors condicions o entremig els lliures. La crisi va amenaçar de mort l'esclavitud, especialment a països mediterranis com Itàlia i Hispània; altrament, no es comprendria que s'hi dictessin lleis duríssimes per reprimir les desercions, com les del llibre novè (*De fugitivis et refugientibus*) de la *Lex Visigothorum*.¹⁴

Aquest fenomen de les fugides i la duresa de les lleis per combatre'l semblen encaixar millor amb la idea d'uns dominis esclavistes purs, treballats en règim d'explotació directa o concentracionària, com la *villa* clàssica, que no pas amb uns dominis feudals, parcel·lats i explotats en règim de tinença, amb tot el que això significaria de drets adquirits del tinent sobre les seves terres. És clar que el possible predomini de l'explotació directa no exclou que hi hagués *servi casati* i que potser es vagi perfilant una tendència general al casament dels esclaus, pràctica que podia contenir les fugides i dividir la massa servil: «Dividir és regnar», recorda Dockès. De fet, ni que la major part dels *servi* fossin casats, és a dir, establerts en unitats d'explotació formant famílies (cosa que encara no sembla el cas en el segle vii), i, per tant, que la norma jurídica (el tracte bestial que les lleis atorguen al *servus*) anés endarrerida respecte de la pràctica social o de l'organització social del treball, la norma jurídica o condició del *servus*, tal com la defineix la *Lex Visigothorum*, ha de ser presa amb molta consideració perquè no és aliena a les relacions de producció. Encara que, per definir la modalitat de producció i d'explotació, sigui essencial la forma específica de confiscació del treball (explotació directa o punció sobre el producte o

12. Gabriel FOURNIER, «L'esclavage en Basse-Auvergne aux époques mérovingienne et carolingienne», *Cahiers d'Histoire*, t. 6, 1961, pp. 361-375; Ídem, *Le peuplement rural en Basse-Auvergne durant le Haut Moyen Âge*, París, 1962; i Michel ROUCHE, *L'Aquitaine des wisigoths aux arabes*, París, Éditions de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales, 1979.

13. ROUCHE, *L'Aquitaine*, pp. 211-214.

14. *Leges Visigothorum*, ed. K. ZEUMER, Hannover i Leipzig, 1902 (*Monumenta Germaniae Historica, Leges 1*).

sobre la força de treball), no són menys importants les altres condicions en què el productor desenvolupa el seu treball: relacions amb si mateix i amb els altres productors, amb el *dominus*, amb els instruments i mitjans de producció, amb els processos de producció i de reproducció, amb la destinació del producte, etc. Així, en la mesura que els codis jurídics altmedievals, inspirats en la legislació romana, definien el *servus* com un ésser totalment alienat, és arriscat assimilar-lo a un tinent feudal, posseïdor, diria Marx, dels seus propis mitjans de producció, de les condicions objectives de treball necessàries per a la seva realització i per a la creació dels seus mitjans de subsistència; un home que efectuava el seu treball agrícola com la indústria domesticorural amb ell relacionada, pel seu propi compte.

Encara que el costum anés consolidant en el cas dels *servi casati* una forma i un volum de sostracció (una renda en producte, diner o treball), mentre en aquella societat de l'escassetat el dret (i també el costum) permetés al *dominus* prendre el que volgués del treball i de la força de treball del *servus* (era una eina de la seva propietat), no sembla apropiat parlar encara de tinent, és a dir, d'un pagès que té pròpiament terra, einam, força de treball, producció i família. Precisament en el desconeixement del ritme i de l'abast del «casament» i en l'ambivalència que tard o d'hora es va anar creant entre la condició jurídica del *servus* i la pràctica de la seva explotació econòmica es resumeix l'essencial de la transició en les modalitats d'explotació del treball rural durant l'alta Edat Mitjana.

De tota manera, parlar de casament de *servi* en la més alta Edat Mitjana pot induir a error perquè, referent a Aquitània, Michel Rouche ha pogut escriure que la tendència llavors encara no era pas que els *servi* es fessin *coloni*, sinó que els *coloni* es fessin *servi*, bestiar humà totalment en mans dels amos.¹⁵ És possible que aquest fenomen s'hagi de fer extensiu a Hispània, on, com se sap, les fonts (*Lex Visigothorum*, concilis de Toledo) no parlen de *coloni* i sí, en canvi, de *servi*. Rouche va més lluny quan explica que les fonts aquitanes divideixen els homes en *ingenui* i *servi*, i en una categoria intermèdia de *manumissi* o *liberti*, que, en lloc de ser homes que surten de l'esclavitud per anar cap a la llibertat, són generalment homes sortits de l'esclavitud que es troben en viatge de retorn a aquesta condició.¹⁶

Sobre tota aquesta qüestió és particularment interessant la recerca de M. J. Tits-Dieuaide, que va examinar curiosament *formulae*, *leges*, textos literaris i hagiogràfics, testaments de prelats i diplomes reials per obtenir notícies sobre les modalitats d'explotació de la gran propietat en el conjunt de la Gàl·lia merovingia (segles VI-VIII). Segons aquesta historiadora, hi havia tres menes de dominis: grans explotacions de caràcter purament esclavista; dominis bipartits amb reserves explotades per esclaus purs (*aratores mancipia*, *servi nostri*) i tinences habitades per pagesos de diferent condició (*mancipia*, *coloni*, *liberti*, *accolae*), que pagaven rendes i tributs públics i eclesiàstics i feien algun servei en treball; i, finalment, dominis sense reserves, parcel·lats en

15. «Les colons ont-ils été assimilés aux esclaves ou inversement? La première solution est la bonne...» (ROUCHE, *L'Aquitaine*, p. 213).

16. «Toujours selon le Bréviaire d'Alaric, l'affranchi ne peut être témoin en justice contre son patron, ni aspirer à une quelconque fonction publique. Officiellement libre, il vit en réalité dans un état de semi-liberté évoluant vers le retour à l'esclavage» (ROUCHE, *L'Aquitaine*, p. 214).

tinences habitades per pagesos també de diferent condició que, com els anteriors, pagaven rendes i tributs.¹⁷ A partir d'aquesta recerca i de les pròpies investigacions, l'historiador belga Adriaan Verhulst afirma la preponderància a la Gàl·lia de l'explotació directa dels grans dominis mitjançant esclaus no casats abans de la gran difusió del sistema bipartit durant el segle VIII.¹⁸ I a les mateixes conclusions arriben D. Hägermann, en la seva recerca sobre *formulae* i lleis merovingies, i M. Weidemann, en el seu estudi sobre els testaments dels bisbes de Le Mans.¹⁹

En la seva investigació sobre la fortuna territorial de l'abadia de Sant Bavon de Gant, A. Verhulst va trobar que en el segle VII l'abadia posseïa un conjunt de dominis modestos (al nord-est i al sud de Gant, en el Brabant occidental, a les ribes de l'Escalda, a l'oest de Bruges, prop d'Anvers), antiga possessió de senyors locals, en què la reserva era desproporcionadament superior a la superfície del conjunt de les tinences i ocupava una posició autònoma respecte d'aquestes. No hi havia dubte: era cultivada per *mancipia* sense tinença, vinculats al centre d'explotació del domini. En canvi, en els grans dominis de l'abadia, generalment procedents del fisc reial, la relació entre tinences i reserves era més equilibrada i dependent. Aquí, l'abadia, que emprava també grups d'esclaus en explotació directa, obtenia la part substancial de l'excedent mitjançant els serveis en treball dels tinents.²⁰ Aquestes observacions de Verhulst, producte d'una recerca puntual molt fina, coincideixen amb la presumpció de Guy Bois que en l'alta Edat Mitjana l'esclavisme pur i dur va sobreviure millor als dominis petits i mitjans, en cadascun dels quals hi havia unes poques dotzenes d'esclaus, que als grans, on era més difícil mantenir sotmeses grans masses esclavistes: «Els esclaus són bestiar perillós», diu Plató a les *Lleis*.²¹ En aquests grans dominis devia ser on primer es passà al casament dels esclaus i a l'explotació rendal o a la fórmula híbrida dels serveis en treball, precisament perquè, dividits en unitats familiars, treballant separatament en parcel·les i preocupats per autoalimentar-se, es devien revoltar més difícilment. Però, és clar, no hauríem de perdre de vista que el gran domini de l'alta Edat Mitjana és més ben documentat que el modest, quan segurament, en conjunt, dominis petits i mitjans, encara esclavistes, agrupaven un nombre major de cultivadors i sostenien una quantitat més gran de famílies senyoriales i d'institucions eclesiàstiques.

Situats en aquest pla del domini petit, hom es podria imaginar, però, que aquí les relacions entre el *servus* i el *dominus* devien ser més personals i directes que en el gran domini i la *villa* de la Roma clàssica. Fàcilment devien adquirir un caràcter paternalista i l'esclau, pel bon tracte de l'amo, devia evolucionar imperceptiblement cap a la condició del pitañcaire (*praebendarius*),

17. M. J. TITS-DIEUAIDE, «Grands domaines, grands et petites exploitations en Gaule mérovingienne. Remarques et suggestions», a Adriaan VERHULST (ed.), *Le grand domaine aux époques mérovingienne et carolingienne*, Colloque International (Gand, 8-10 setembre 1983), Gant, 1985, pp. 23-50.

18. Adriaan VERHULST, «Étude comparative du régime domanial classique a l'est et à l'ouest du Rhin a l'époque carolingienne», *Flaran*, 10, 1990, pp. 89-90.

19. D. HÄGERMANN, «Einige Aspekte der Grundherrschaft in den frankischen formulae und in den leges des Frühmittelalters», a VERHULST, *Le grand domaine*, pp. 51-77; i M. WEIDEMANN, «Das testament des bischofs berthramm von Le Mans vom 27. März 616», Magúncia, 1986 (Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Monographien, t. 9).

20. Adriaan VERHULST, *De Sint-Baafsabdij te Gen en haar grondbezit (vne-xve eeuw)*, Brussel·les, 1958.

21. Guy BOIS, *La mutation de l'an mil. Lournand, village mâconnais, de l'Antiquité au féodalisme*, Paris, Fayard, 1989, pp. 31-62.

un dependent alimentat a la casa del *dominus*. Si aquest és el bon pensament, les dures lleis esclavistes dels codis del segle VII, que no fan distinció entre esclaus de dominis petits i grans, ens n'han d'allunyar. Els amos, com a classe (a banda actes pietosos individuals), no devien donar res que els *servi* no es guanyessin o els prenguessin.

Així, seguint el fil de l'evolució, arribem a l'època final d'aquesta anàlisi, els segles VIII-X considerats abusivament com els del domini bipartit clàssic, una estructura, difosa sobretot pel nord d'Europa occidental, en què la superfície de la reserva o *pars dominica* servava relació amb la superfície de les tinences o *pars colonica*. Entre ambdues parts, de fet, hi havia unes proporcions més o menys calculades que permetien als pagesos de les tinences (homes d'origen distint) viure del producte obtingut a les «seves» terres, a les quals dedicaven només una part del seu esforç laboral, mentre que esmerçaven llargues jornades en el conreu de les reserves, en profit exclusiu dels *domini*. En els càlculs econòmics d'aquests, és clar, les tinences, que equivalien al salari dels pagesos, havien de tenir la superfície justa per permetre'ls viure i poder dedicar el màxim de temps possible al treball de les reserves, que equivalien al que avui anomenaríem l'excedent. El sistema devia de ser molt lucratiu per als poderosos, però també els obligava a intervenir molt directament en els processos de producció a través dels seus agents, particularment en l'organització del treball a les reserves. L'explotació indirecta, rendal, segurament era més poc lucrativa, però exigia menys implicació.

És fàcil d'entendre que el domini bipartit, d'origen fiscal i patrimonial, no era més que una fórmula de transició, en part succedània de l'esclavitud, per assegurar, mitjançant un sistema de treballs forçats, la continuïtat en l'explotació de les masses d'origen servil i per incorporar a aquest sistema explotatiu un gran nombre de famílies no propietàries d'origen lliure.²² Amb la seva creació i la descomposició posterior, el domini bipartit és un punt d'inflexió important en la transició del sistema antic al feudal, una transició que, a les zones on la bipartició predominava, va poder esdevenir-se de manera menys traumàtica que a la resta de l'Occident, potser perquè aquí l'aristocràcia, sòlidament instal·lada en l'Estat franc, sempre va tenir el poder i el control social, i enfront seu no hi hagué una pagesia forta.

Malgrat la seva importància, el domini bipartit no va ser omnipresent, més aviat al contrari,²³ fet que ens informa de les dificultats de l'aristocràcia per organitzar un mètode homogeni, eficaç i durador d'explotació del treball a tot l'àmbit occidental. A les zones majoritàries, sobretot meridionals, on el domini bipartit no es propagà, el pagès al·loer d'abans de l'any 1000 manifestava una gran vitalitat com a protagonista principal del creixement,²⁴ alhora que l'esclavitud rural, potser

22. Adriaan VERHULST, «La genèse du régime domanial classique en France au Haut Moyen Âge», a *Agricoltura e mondo rurale in Occidente nell'Alto Medioevo*, Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, XIII, Spoleto, 1966, pp. 135-160.

23. La tesi defensada per Verhulst a la Settimana de Spoleto (1965) i als congressos de Xanten (1980) i Gant (1983) és que el règim dominical clàssic, bipartit, va ser un fenomen molt específic, limitat als segles VIII i IX, i a les regions del cor de l'imperi franc, entre el Loira i el Rin.

24. Pierre BONNASSIE hi ha insistit en molts treballs, entre els quals «Les paysans du royaume franc au temps d'Hugues Capet et de Robert le Pieux (987-1031)», a *Le roi de France et son royaume autour de l'an mil*, Colloque International Hugues Capet 987-1987, París, Picard, 1992, pp. 117-129.

després d'una darrera restauració corresponent a les guerres de creació de l'imperi carolingi, també va acabar declinant. El recurs a l'explotació dels béns fiscals i dels drets públics, conjugat amb l'explotació indirecta, rendística, i amb residus encara no menyspreables d'explotació directa, esclavista, devia ser la fórmula emprada pels poderosos per mantenir-se. L'abast llavors limitat d'aquestes formes de drenatge d'excedents i la major capacitat de resistència de la pagesia expliquen que aquí, quan el creixement donava els seus fruits, s'entrés en una fase curta de crisi, violència i ruptura, per mitjà de la qual s'acabà de desestructurar el que restava del sistema antic i es gestà el feudal, basat, molt més que abans, en una única modalitat d'explotació, la rendal.

Més enllà de les discordances acadèmiques entre mutacionistes i antimutacionistes,²⁵ en la transició del sistema antic al feudalisme haurien de considerar-se, doncs, les diferències de partida de les distintes regions europees en època prefeudal, diferències quant a les modalitats d'explotació del treball sobretot. Observem-les, per acabar, amb la visual posada en la qüestió dels *servi*.

Estudis locals i regionals, sobretot de Saxònia, Baviera, Francònia i el Hesse renà, permeten concloure que en el conjunt de l'Alemanya carolíngia, entre el Rin i l'Elba, la mar del Nord i els Alps, durant els segles VIII i IX, predominaven en la gran propietat, generalment de dimensió modesta (alguns centenars d'hectàrees), la superfície de les reserves (en proporció d'1 a 2,5 respecte de les tinences) i l'explotació directa esclavista (d'esclaus de la *curtis*, sense tinença), només reforçada ocasionalment pels serveis dels tinents. Les llargues llistes de *mancipia*, lliurats sense terra al monestir de Fulda en el segle VIII, i les lleis ferotgement esclavistes de bàvars (segle VIII) i turingis (segle IX), corroboren aquesta idea de la difusió social de l'esclavitud a l'Alemanya dels primers temps carolíngis, fet que, a més, podria encaixar amb l'existència d'un excedent d'esclaus, producte de les campanyes de Carlemany. Aquesta situació esclavista de partida durant els segles IX i X es va anar desgastant per la pràctica del casament, l'organització més coherent de la bipartició i l'increment de la superfície dels grans dominis.²⁶

A França s'han fet també nombroses investigacions regionals. A l'oest del Rin, per Lorena i la Xampanya, hi ha importants residus d'esclavitud rural. Als dominis de l'abadia de Montier-en-Der (Alt Marne), el 845, no s'havia esdevingut encara la bipartició i hi havia un gran nombre de *mancipia* sense tinença cultivant la terra en profit directe de l'abadia i dels seus vassalls precaristes.²⁷ Monestirs, com el de Remiremon (Lorena), i catedrals, com la d'Amiens (Picardia), van rebre llavors (segles IX i X) donacions (*traditiones*) de centenars d'esclaus (amb terres o sense), efectuades pels seus amos.²⁸ Per a Charles Edmond Perrin, no hi ha dubte que eren purs esclaus

25. A la crítica de les tesis mutacionistes, formulada per Dominique BARTHÉLEMY, «La mutation féodale a-t-elle eu lieu?», van respondre Jean-Pierre POLY i Eik BOURNAZEL, «Que faut-il préférer au mutationisme? ou le problème du changement social», *Revue historique de droit français et étranger*, 72 (3), jul.-set. 1994, pp. 401-412.

26. Conclusions basades en nombroses recerques de la historiografia alemanya, que ha sintetitzat VERHULST, *Étude comparative du régime domanial classique*.

27. C. D. DROSTE, «Die Grundherrschaft Montierender im 9. Jahrhundert», a VERHULST, *Le grand domaine*, pp. 101-111.

28. Renée DOEHAERD, *Occidente durante la Alta Edad Media*, Barcelona, Labor, 1974, pp. 112-113.

(*mancipia propria, servi proprii, ancilla propria*) perquè el *dominus* en disposava a voluntat i en el moment de la *traditio* treballaven en la reserva i hi vivien.²⁹

A la conca de París i més al sud, entre el Sena i el Loira, la població esclava devia ser molt nombrosa. L'arquebisbe Elipand de Toledo escriu a Alcuí de York fent-li retret de la possessió de més de vint mil *mancipia* a les seves abadies de Ferrières, Saint-Loup de Troyes, Saint-Josse i Saint-Martin de Tours. És clar, la xifra pot semblar exagerada, però Alcuí sembla admetre-la quan s'excusa dient que ell personalment no ha contribuït a crear aquesta massa servil i que mai no ha comprat homes.³⁰

A la Borgonya, les investigacions successives de Déléage, Duby i Bois, però sobretot la més minuciosa del primer, informen puntualment de la situació dels *servi* a la regió i mostren que la societat borgonyona era profundament esclavista. Déléage amuntega exemples de senyors i clergues posseïdors de dominis petits, formats per menys de dues dotzenes d'explotacions, on vivien famílies de *servi* que probablement no estaven sotmeses a explotació rendal, sinó que «l'amo podia exigir-los-ho tot (treball i producte) sense donar-los res a canvi». El mateix historiador mostra la complexitat de situacions socials que s'amagava darrere del mot *servus*: hi havia *servi* amb *peculium* i *servi* sense *peculium*; *servi* sotmesos a explotació rendal; *servi praebendarii*, relativament autònoms que treballaven a canvi d'aliment; *servi* que estaven a la plena disposició de l'amo; *servi* que posseïen altres *servi*; etcètera.³¹

La pluralitat de situacions ha pogut ser interpretada com un índex del desgast de l'esclavitud i la tendència cap a la relativa homogeneïtzació de les classes rurals, i això deu ser cert; però contra els judicis precipitats s'ha de recordar que ja en època romana existien aquestes diversitats, i, per aquest motiu, juristes com Alfenus, Labeó, Petrus i Ulpià sostenien opinions discrepants sobre la condició d'una part dels *servi*, els anomenats *servi casati* i *servi quasi coloni*, sobretot sobre els *servi* que tenien grans responsabilitats de gestió per compte dels amos: feien negocis, dirigien *villae* esclavistes i comandaven altres *servi*.³²

Al Berry, al bell mig de França, la recerca de Guy Devailly no troba dominis bipartits al segle x. Aquí la *villa* sembla que és una aldea i les grans propietats són formades per tinences a cens (censives) i per dominis sense tinences, aparentment treballats per famílies servils dels amos, vinculades directament a les *curtis*, no pas per serveis en treball de tinents ni per *servi casati*. La conclusió de Devailly, coincident amb la de Boutruche, és que *servi* i *mancipia* en el segle x devien estar més a prop dels esclaus romans que dels serfs medievals.³³

29. Charles-Edmond PERRIN, *Recherches sur la seigneurie rurale en Lorraine d'après les plus anciens censiers (IXe-XIe siècle)*, París, Publications de la Faculté des Lettres de l'Université de Strasbourg, 1935, pp. 142-156 i 632.

30. DOEHAERD, *Occident durant la Alta Edad Media*, p. 112; i Jean-Pierre POLY i Eik BOURNAZEL, *El cambio feudal (siglos X al XII)*, Barcelona, Labor, 1983, p. 132.

31. André DELEAGE, *La vie rurale en Bourgogne jusqu'au début du XIe siècle*, Mâcon, 1941, 2 t., pp. 213, 220, 231-238, 552-559 i 575-596; Georges DUBY, *La société aux XIe et XIIe siècles dans la région mâconnaise*, París, Sevpén, 1971, pp. 110-116; i Bois, *La mutation de l'an mil*, pp. 31-61.

32. Paul VEYNE, «Le dossier des esclaves-colons», *Revue Historique*, 537, 1981, pp. 3-25.

33. Guy DEVALLEY, *Le Berry du Xe siècle au milieu du XIIIe*, París-La Haye, Mouton, 1973, pp. 101-105 i 199. Tot i assenyalar sensibles diferències entre els esclaus de la Roma republicana i els *mancipia* de l'època carolíngia, Robert BOUTRUCHE considera preferible parlar d'esclaus i no de serfs per referir-se als no-lliures rurals dels segles IX i X: *Seigneurie et féodalité. I. Le premier âge des liens d'homme à homme*, París, Aubier-Montaigne, 1968, pp. 143-149.

Més al sud i a la conca del Roine, a Lionès, a Alvèrnia, al Biterrois i a Provença, estudiats per Jean-Pierre Poly i Christian Lauranson-Rosaz, les formes d'explotació de les grans propietats es coneixen millor. Aquí, en els segles ix i x, els dominis de les seus episcopals (Lió, Marsella, Besiers) i de les abadies (Mauriac) estaven gairebé desproveïts de reserves i les poques existents havien estan cedides a *actores*, en règim d'arrendament (com alguns *servi quasi coloni* de l'època romana clàssica), que les explotaven mitjançant grups de *servi* en règim d'explotació directa. La resta, és a dir, la part majoritària dels grans dominis eclesiàstics, dirigida per *ministeriales*, estava parcel·lada en tinences (*colonicae*), habitades per *servi* i *coloni*, que pagaven rendes fixes i a parts de fruits i càrregues d'origen públic. La situació en els dominis de l'aristocràcia laica, generalment més petits, però segurament més nombrosos, era diferent. Aquí hi havia reserves i tinences i un règim d'explotació que potser era majoritari a l'Occident, allí on no s'havia imposat la bipartició a l'estil del nord. Les reserves eren cultivades, en règim d'explotació directa, per petits grups d'esclaus que vivien a les *curtis*, mentre que les tinences eren habitades per *coloni* i *servi casati*, que proporcionaven rendes de suport. Tot això vol dir que en els dominis del fisc i de l'aristocràcia en general encara hi havia esclaus rurals, i un propietari com Gerard d'Aurillac en posseïa a centenars. De fet, les referències a *servi* i *mancipia* són molt nombroses en els documents dels segles viii i ix a la zona i hi van desapareixent en la segona meitat del x, probablement a causa de l'acció combinada de les fugides i la pràctica de la manumissió i del casament, en el benentès que el segon deu ser conseqüència de la primera.³⁴ Més que el càlcul econòmic, tal com diuen Bloch i Duby, deu ser la necessitat de retenir una mà d'obra secularment resistent i que fugi el que obliga els amos a suavitzar el tracte. De fet, el fenomen dels *servi in fuga lapsi* és comú a tot l'Occident durant els segles ix i x.

Al nord de la Península Ibèrica la situació devia ser moderadament diferent, pel fet que la invasió musulmana i la constitució del regnes cristians devien alterar l'estructura de la gran propietat i les modalitats d'explotació del treball que s'hi practicava, en el sentit d'afavorir la fragmentació en unitats d'explotació (tinences) i l'explotació indirecta (rendal), cosa que no exclou, és clar, l'existència, segurament minoritària, de petits dominis explotats directament per esclaus. De Galícia a Catalunya, la documentació dels segles viii-x mostra l'existència de *servi* i *mancipia*, la major part dels quals devien provenir dels *servi* de l'època goda anterior, aquells qui en el segle vii i al principi del viii resistien l'explotació fugint dels amos, una situació que la invasió musulmana del segle viii i la reconquesta cristiana dels segles viii-x (amb les possibilitats de colonització que la frontera oferia) no devien fer més que afavorir. De les lluites de classes del període n'és bon testimoni la revolta esclavista de vers 770 a Astúries i Galícia, que va ser reprimida pel rei Aureli. A la fi, les resistències seculars dels *servi*, les possibilitats de fugir, que la fluïdesa de la situació politicomilitar propiciava, i la necessitat de poblar i posar en conreu les enormes superfícies ermes que les lluites entre cristians i musulmans creaven devien actuar

34. Jean-Pierre POLY, *La Provence et la société féodale (879-1166)*, París, Bordas, 1976, pp. 99-103; Ídem, «Régime domaniale et rapports de productions féodalistes dans le Midi de la France (xviii-xe siècles)», a *Structures féodales et féodalisme dans l'Occident méditerranéen (xe-xiii siècles)*, París, CNRS, 1980, pp. 57-84; i Christian LAURANSON-ROSAZ, *L'Auvergne et ses marges (Velay, Gévaudan) du viii au xie siècle*, Le Puy-en-Velay, Les Cahiers de l'Haute-Loire, 1987, pp. 389-396.

com un incentiu per difondre la pràctica del casament dels esclaus. I és un fet que la documentació peninsular d'aquests segles i del segle xi, sobretot a l'àrea castellanolleonesa, és plena de referències a *casatos*, una riquesa que els reis asturlleonesos, els comtes castellans i els llinatges principals d'aquestes zones posseïen a centenars o a milers i que van emprar generosament per dotar l'Església. Donats moltes vegades sense la terra que treballaven i en la qual vivien, aquests *casatos* devien participar encara de la quàdruple exclusió que, com diu Sánchez Albornoz, caracteritzava l'esclau: no tenien drets reconeguts sobre la terra que treballaven, la seva pròpia força de treball i la seva descendència, i mancaven de drets polítics, com ara actuar en justícia (s'hi entén promoure judicis).³⁵

Itàlia era més esclavista encara. Les lleis dels llombards (segles vii i viii) són clarament segregacionistes i mostren, paral·lelament amb les dels visigots, una mateixa preocupació per les fugides dels *servi*, als quals també reserven un tracte bestial. Segons Toubert, a la Itàlia llombarda hi havia tres menes de dominis o grans propietats: dominis extensos dedicats a una economia silvopastoral d'explotació directa, que es basava en el treball d'esclaus pastors; dominis bipartits, amb reserves treballades per esclaus d'explotació directa i tinences habitades per *coloni* i *servi*, que pagaven rendes i feien serveis que complementaven el treball dels esclaus de les reserves; i dominis formats únicament per aglomeracions de tinences habitades per pagesos de diferent condició que pagaven rendes; tot plegat, força semblant al que en la mateixa època troba M. J. Tits-Dieuaide a la Gàl·lia merovingia. Amb la dominació carolíngia (segles viii-x), la bipartició va avançar, i segurament també la pràctica del casament. Llavors, a l'efecte d'explotació del treball, podem establir una nova tipologia dominical: dominis d'orientació extensiva, en què es juxtaposaven dos sectors de benefici senyorial, l'un indirecte (la *pars colonica*), format per tinences disperses que satisfien rendes, i l'altre directe (la *pars dominica*), integrat per *curtes*, dedicades a l'explotació ramadera, que es basava en grups reduïts d'esclaus; dominis d'orientació agrícola especialitzada, on el treball continuat dels esclaus de la *familia* dominical a les reserves era reforçat per l'aportació intermitent de serveis de tinents (que, a més, pagaven rendes) en els moments punta de l'any agrícola; i dominis bipartits, en què els diversos tipus de tinents aportaven la força de treball principal per al conreu de la reserva, encara que també aquí hi havia esclaus,

35. Claudio SÁNCHEZ ALBORNOZ, «Los siervos en el noroeste hispano hace un milenio», *Cuadernos de Historia de España*, LXI-LXII, 1977, pp. 5-95; Ídem, «Los libertos en el reino asturleonés», a *Viejos y nuevos estudios sobre las instituciones medievales españolas*, Madrid, Espasa-Calpe, 1980, t. 1, pp. 329-363; Pierre BONNASSIE, *La Catalogne du milieu du xe à la fin du xe siècle*, Toulouse, Publications de l'Université de Toulouse-Le Mirail, 1975, t. 1, pp. 298-301; ERNESTO PASTOR DÍAZ DE GARAYO, *Castilla en el tránsito de la Antigüedad al Feudalismo: poblamiento, poder político y estructura social*, Universidad del País Vasco, 1994, pp. 572-588 (tesi doctoral mecanografiada); i Juan José LARREA, *Peuplement et société en Navarre de la fin du monde romain à l'âge féodal (ve-xie siècles)*, Université de Toulouse-Le Mirail, 1994, 2 t. (tesi doctoral mecanografiada). José María MINGUEZ, al llarg de nombrosos treballs de gran interès metodològic, ha insistit en la idea de la pervivència de l'esclavisme a Hispània, fins a les primeres dècades del segle viii, quan la destrucció de l'Estat visigòtic pels musulmans invasors hauria accelerat la dissolució de les relacions de producció esclavistes. Vegeu, per exemple, José María MINGUEZ, «Ruptura social e implantación del feudalismo en el noroeste peninsular (siglos viii-x)», *Studia Historica. Historia Medieval*, III, 2, 1985, p. 32; i Ídem, *Las sociedades feudales. I. Antecedentes, formación y expansión (siglos vi al xiii)*, Madrid, Nerea, 1994, pp. 133-135.

apreciats no únicament per la qualitat de la seva labor, sinó també perquè garantien la continuïtat i la flexibilitat en l'aportació de treball.³⁶

Toubert considera que en aquest model, el més difós a la Itàlia carolíngia, el volum de treball dels esclaus que vivien *infra casam dominicam* era quantitativament inferior al dels tinents, i deu tenir raó en xifres absolutes (hores de treball en reserves i tinences), però l'exemple que proporciona, procedent d'uns càlculs de Gino Luzzatto, sobre Santa Giulia de Brescia mostra que, en el conreu estricte de la reserva, el treball de l'esclau pur encara podia ser més important que el del tinent: sobre un total probable de 200 dies laborables per any, cada jornada uns 300 tinents abandonaven les tinences per anar a treballar a la reserva (unes 60 *curtes*), on l'abadia podia aplicar a discreció el treball d'uns 750 esclaus no casats. Si els nostres càlculs no són errats, l'aportació de treball dels tinents a la reserva devia ser, doncs, d'unes 60.000 hores a l'any, mentre que els esclaus, si tots eren homes adults i en edat de treballar i, com els tinents, treballaven uns 200 dies a l'any, hi devien aportar unes 150.000 hores de treball anual!³⁷ Naturalment, els esclaus eren mantinguts per l'abat, mentre que els tinents s'autoalimentaven i, a més de fer serveis en treball, devien pagar rendes en productes o en diners. Des del punt de vista final de la renda *efectiva* o producte net, doncs, és possible, com opina Toubert, que l'aportació del tinents fos més important que la dels esclaus, però aquests càlculs han de servir, si més no, per mostrar la importància que encara tenia l'explotació directa, esclavista, a la Itàlia carolíngia.

Aquest panorama regional sobre els *servi* de la gran propietat a l'Europa occidental durant els segles v-x podria allargar-se més, però el que hem descrit ens sembla suficient per formular unes hipòtesis i unes conclusions:

1. L'esclavisme va conèixer una crisi profunda a partir del segle II i durant el baix imperi. Llavors, expliquen alguns historiadors, va deixar de ser la modalitat hegemònica d'explotació del treball, però l'esclavitud rural no va desaparèixer. De l'antiguitat romana, les societats altmedievales van heretar unes quantes modalitats de producció i d'explotació del treball, i una fou, doncs, l'esclavista.

2. La caiguda de l'Estat romà, guardià de les diverses modalitats de producció i d'explotació del treball, i els estralls causats per les invasions van afectar de manera segurament contradictòria la modalitat esclavista. En algunes *villae* i regions, la fallida dels vells poders va facilitar la dissolució dels vincles esclavistes, mentre que en unes altres el clima d'inseguretat va incentivar entrades en dependència que van derivar cap a noves formes d'esclavitud. A la fi, la creació dels estats successors es pot considerar com un pacte de poder a poder entre les aristocràcies germàniques i romanes que perseguia restaurar les velles modalitats d'explotació. A la restauració consegüent de l'esclavitud hi van ajudar també les guerres i les ràtzies per a la captura d'esclaus entre pobles germànics.

36. Pierre TOUBERT, «L'Italie rurale aux VIIIe-IXe siècles. Essai de Typologie domaniale», a *I problemi dell'Occidente nel secolo VIII*, Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, XX, Spoleto, 1973, pp. 95-132; Ídem, *Les structures du Latium médiéval. Le Latium méridional et la Sabine du IXe à la fin du XVe siècle*, Roma, École Française, 1973, 2 t., pp. 466-471 i 510; i Ídem, *Castillos, señores y campesinos en la Italia medieval*, Barcelona, Crítica, 1990, pp. 86-99.

37. TOUBERT, *Castillos, señores y campesinos*, pp. 40 i 99.

3. Esclavitud o esclavisme? Tots els historiadors admeten que hi hagué esclaus, i per tant esclavitud, a l'Occident altmedieval, però no tots estan disposats a admetre que hi hagué esclavisme o modalitat esclavista de producció i d'explotació del treball. Les lleis, diuen, permeten parlar d'esclaus, però les fonts no permeten parlar d'un règim d'explotació esclavista, en el sentit clàssic de l'existència de ramats d'esclaus sotmesos a explotació directa, com a la *villa* clàssica de Columel·la. Segons aquesta visió, tret d'uns pocs esclaus del servei domèstic, la majoria restant devien ser esclaus casats, és a dir, establerts en unitats d'explotació familiar, i per això mateix tinents potencials. Per als que pensen així, aquesta seria la distinció essencial entre l'esclavitud rural antiga i la medieval. Les dades que hem aportat desmenteixen, però, aquesta interpretació. Els *servi casati* són, efectivament, tinents potencials, però no pas reals perquè no tenen res propi, sinó que tot el que és suposadament propi és del seu amo. Simple consideració jurídica, s'hi objecta, però s'ha de recordar que la condició jurídica no és aliena a les relacions de producció. Més important que això encara és el fet, demostrat quasi arreu de l'Occident, que hi hagué ramats d'esclaus no casats i vinculats directament a les *curtes* que, com els esclaus antics, treballaven les terres dels seus amos en règim d'explotació directa. Hi hagué, doncs, esclaus i modalitat esclavista de producció.

4. Modalitat de producció o sistema social? Tots dos conceptes són necessaris. Les formacions socials altmedievales de l'Occident es van articular d'acord amb un conjunt coherent d'estructures (econòmiques, socials, polítiques, ideològiques) que constituïen un sistema social de matriu antiga, entre altres coses perquè funcionava impel·lit, com dèiem, per unes modalitats de producció i d'explotació del treball experimentades en l'antiguitat: la modalitat esclavista (del *servus*), la tributària o fiscal (de la *capitatio-iugatio*) i la rendal o feudal (del *colonus*). Aquestes modalitats en alguns aspectes i a curt termini es complementaven, però en general i a llarg termini coexistien en tensió perquè el retrocés de les unes era l'avanç de les altres, i, ja ho sabem, a llarg terme, el desgast de l'esclavisme i la tributació impulsava la feudalització. El panorama dibuixat hauria de servir, però, per mostrar que la «partida» va ser molt més llarga del que no s'admet comunament, i que en el «joc» hi hagué avanços i retrocessos, desgast i restauració. Des d'aquesta òptica, els temps altmedievales han de ser pensats com els d'una llarga transició en què el referent, seguint la lògica històrica, ha de ser el de partida (el sistema antic), que era el realment existent, no pas el d'arribada (el sistema feudal), que estava en construcció. Transició multiseccular, massa llarga? Més havia durat abans el sistema antic i més durà després el feudal. Fins i tot algú s'ha permès de dir que els homes viuen sempre en transició...

5. Esclaus o serfs? Esclavitud o servitud? Hem parlat sempre d'esclaus o de *servi*, entesos com a esclaus, i d'esclavitud i d'esclavisme perquè la nostra lectura de les fonts jurídiques i dels documents relatius a la gran propietat ens hi obligava. No teníem raons per marcar un profund tall amb el passat romà en l'experiència de l'explotació del treball. Això no ens impedeix, però, reconèixer el progrés a llarg termini de la pràctica del casament i de la socialització de l'esclau, fenòmens a vegades més intuïts que constatats. Però, en aquest terreny com en uns altres, el panorama dibuixat hauria de servir per copsar ensems evolucions uniformes, particularitats regionals i diferències de ritme. La construcció de la classe pagesa com a principal classe antagonica de la feudal, en el llarg procés de feudalització, va ser un part perllongat i enormement

ric de matisos regionals. L'adopció apressada dels conceptes serf i servitud per referir-se als homes del camp en aquesta època altmedieval no resol els problemes, sinó que molt sovint serveix per esquivar-los i no haver d'afrontar els interrogants sobre la condició jurídica i social dels *servi*, i, en general, els problemes de l'organització social de la producció en la transició.

6. Es redueix, doncs, la transició a un joc d'equilibris i de desequilibris entre modalitats d'explotació, fruit de les opcions dels poderosos? De cap manera! Pel que afecta el tema que aquí ens ocupa, els *servi*, amb els seus treballs, les seves lluites, fugides i resistències, devien contribuir poderosament a modelar aquesta transició i el feudalisme resultant. Ho hem dit i repetit: el casament, amb el que això significava d'establiment de l'esclau a la terra i d'inici d'un llarg procés de «possessionament» (ni que sigui parcial) de la terra, la força de treball, la producció i la família, és a dir, el règim de la tinença, no era res que els amos regalessin als seus esclaus, ni segurament tampoc no era res que els amos escollissin com a resultat de càlculs sobre la millora dels rendiments. No hi ha cap motiu per pensar que els amos altmedievals eren més calculadors i intel·ligents que els grecs i els romans, que, en canvi, van saber gastar immoderadament (el sistema els funcionava!). El que és més raonable és imaginar que el casament va ser una fórmula, potser de compromís, imposada per les múltiples resistències dels esclaus, aguditzades durant l'alta Edat Mitjana, pel fenomen recurrent de les fugides, que s'han de relacionar amb la socialització progressiva de l'esclau (un ésser més acceptat pels seus veïns). El casament va ser també una fórmula acceptada i, doncs, practicada pels poderosos perquè hi frenaven les fugides, hi retenien la mà d'obra i dividien les masses rurals encel·lulant-les («dividir és regnar», dèiem); i, si amb la pràctica del casament obtenien dels *servi* menys renda *efectiva* o producte net, potser això no era llavors tan inquietant com ho devia haver estat segles enrere: durant l'alta Edat Mitjana, amb un mercat consumidor empetitit i en un món que globalment s'organitzava sobre reflexos d'autosubsistència, els poderosos devien tenir dificultats per donar sortida, amb regularitat, als excedents dels seus dominis.